

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

О НАЦИОНАЛИЗМУ
ЛЕСКОВАЧКЕ БУРЖОАЗИЈЕ

СЕПАРАТ ЧАСОПИСА „НАШЕ СТВАРАЊЕ“

ЛЕСКОВАЦ

1955

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

О НАЦИОНАЛИЗМУ
ЛЕСКОВАЧКЕ БУРЖОАЗИЈЕ

СЕПАРАТ ЧАСОПИСА „НАШЕ СТВАРАЊЕ“

ЛЕСКОВАЦ

1955

Штампа „Напредак“ — Лесковац, телефон бр. 435

О НАЦИОНАЛИЗМУ ЛЕСКОВАЧКЕ БУРЖОАЗИЈЕ

У току политичких борби између два светска рата, као и за време последње немачке окупације и Народно-ослободилачке борбе, лесковачка буржоазија и њени политички претставници стално су истицали своје велике националне заслуге. Кад год им се давала прилика они су се бусали у груди подвлачећи свој патриотизам. Китећи се својим лажним национализмом, оптуживали су раднике, своје класне противнике да нису добри патриоти. Наш радни народ и наша Комунистичка партија као његова авангарда пружили су довољно доказа о свом патриотизму борећи се против окупатора, збацајући јарам страног капитала, залажући се свим својим снагама за изградњу бољег и праведнијег друштва и остварујући социјализам. Мада је национално издајство наше буржоазије темељито разоткривено у периоду Народно-ослободилачке борбе и социјалистичке изградње, то није био случај и са целом нашом прошлошћу. Мит о националној борби наше буржоазије још служи као политички аргуменат њеним остацима. Зато је, по нашем мишљењу, још увек политички актуелно историско разоткривање наше буржоазије, уништење мита о њеној истакнутој националној улози у лесковачком крају и откривање свих њених издајстава у прошлости.

Анализирајући националну улогу крупне лесковачке буржоазије од ослобођења Лесковца до Обзнане, ми доприносимо бољем познавању друштвених прилика старог Лесковца и улоге коју су поједине друштвене класе играле у њему.

Улога чорбација у ослобођењу Лесковца 1877 године

Лесковачка буржоазија има своје корене у турском периоду. Хришћанске газде, чорбације, који су постојали и раније, знатно су ојачали средином XIX века. Танзиматско законодавство, које је у извесној мери спровело у живот принципе прокламоване Ђулханским хатишерифом, створило је

прилично погодне услове за њихов просперитет. Захваљујући развоју трговине и зеленашењу, а специјално знатном порасту ужарске трговине која је пласирала производе лесковачког краја по читавој територији отоманске империје, и великом делу Југоисточне Европе, истакнути капиталистички елементи хришћанског порекла прерасли су у крупну буржоазију. Самим тим изменио се и њихов однос према Турцима. Док су у првој половини XIX века, специјално у време буне 1841 године, чорбацки елементи имали водећу улогу у борби против турског друштвеног система, који је представљао главну препреку капиталистичком развоју, средином тога века, кад су се услови изменили, а чорбацки капитали ојачали, њихови најистакнутији представници мењају свој став. Националну борбу са окупатором смењује активна сарадња са Турцима. Крупне чорбаџије масовно прелазе на страну Турака, на којој су били и раније поједини њихови представници, активни помагачи и сарадници феудалних експлоататора. Чувајући своје капитале, они се боје народних покрета и активно се залажу за одржање друштвеног мира. Покупивши веће земљишне поседе у своје руке, хришћански господари имали су заједнички класни став са муслиманским читлук сахибијама у односу на сељаке, чивчије.

Класни положај истакнутих и водећих чорбаџија условљавао је њихову специјалну улогу у ослободилачкој борби Јужног Поморавља. Не може се рећи да је код њих у потпуности недостајао национални осећај. Они су ипак увиђали свој запостављени положај у односу на националног окупатора. Зато су и прижељкивали прикључење Србији, где би избили на руководеће друштвене положаје. Сем тога, у Србији су били много повољнији услови за развој капитализма. Тамо нису постојале националне сметње и феудални остаци, који су их у Турској спутавали у пословању. Тамо их ништа не би спречило да дођу до пуног изражаја. Али ово своје национално ослобођење они су замишљали без икаквог борбеног учешћа хришћанског становништва Јужног Поморавља. Без свог учешћа, јер би то могло да угрози њихов иметак, без учешћа експлоатисаног сељаштва и градске сиротиње која је представљала класну опасност, јер је везивала ослободилачку борбу народа за остварење својих класних идеала, за добијање земље коју су обрађивали, за укидање експлоататорског друштвеног система у коме су и чорбаџије имали истакнуто место. Сваки национални устанак представљао је за чорбаџије велику опасност, између осталог и зато што је при томе постојала могућност да Турци опљачкају њихова имања у виду репресалија. Чорбаџије су желеле национално ослобођење, али су хтели да то ослобођење изврши регуларна српска војска, да прили-

ком његовог остварења не дође до изражаја револуционарност експлоатисаног народа.

Друштвена стварност стајала је у опречности са овим чорбациским жељама. Борбено расположење захватило је тада сву експлоатисану рају. Чивчије и градска сиротиња, којима је турски експлоататорски систем и тежак живот дозлогрдио, били су спремни на устанак.

Насупрот експлоатисаној раји која је претстављала праве националне борце који су били готови да прихвате оружје и у борби извојују своје национално и социјално ослобођење, стајале су чорбације, који су улагали све своје напоре да спрече народно-ослободилачку борбу која је тада тињала у целом Јужном Поморављу. Тадашња национална улога чорбација састојала се у националном издајству. Чувајући свој иметак и класне привилегије, они су се активно борили против народног устанка, против оружане подршке коју су становници Јужног Поморавља могли да пруже српској ослободилачкој регуларној војсци. Податке о дијаметрално различитој концепцији ослободилачке борбе код револуционарних сељака, и водећих градских чорбација, налазимо у једној данас заборављеној брошури коју је 1887 године објавио Милош Милојевић, један од наших најистакнутијих националних агитатора. Он је пред само ослобођење Јужног Поморавља развио велику пропагандну активност на тада неослобођеним територијама на југу Србије. У тој брошури Милојевић је изнео како је на јужној граници дозвоа и састао се „са првим и најзнатнијим нашим људима из Србије под Турцима“, и како им је саопштио не само да претстоји рат, већ и да је дошло време „да се оставе утврђене између нас радње, књигом и просветом, те да сада свој труд и сво своје знање положе око овог новог правца и предузећа“, тј. да се заложу за припрему оружаног устанка који треба да се прошири на све крајеве „од плота књежевине до Сереза, Костура, Елбисина, до иза Софије итд.“ захватајући Лесковачку, Нишку, Врањску, Трнску и многе друге нахије. Говорећи о томе како је овај предлог био прихваћен, Милојевић каже, да „први људи и села Пиротске, Софијске, Трнске и Виденске нахије, и то само са села, а нарочито из Пиротске и Софијске обегнали су устати сви листом, као што су и учинили, докле им је дата могућност, али под овим једним непроменљивим условом, који није ништа ни више ни мање него: да Пирот, Софију, сав спале, а чорбације које су се побугарили, све са породицама исеку и утамане! Ово су захтевали и они за: Софију, Брезник, Трн, Радомир, Врању, Ниш, Скопље, Лесковац, Прокупље итд.“ Мада Милојевић у свом националистичком заносу везује тај захтев са питањем преласка богатих бугарској егзархији и примораванња „варошке сиротиње и свих сељака“ да приме бугарски језик, књиге и сл., јасно

је да је тај револуционарни захтев сељака, „да их све покољу и имања им спале“ имао много дубље друштвене корене, ад је произилазио из заоштравања класних односа између градских чорбација и експлоатисане раје.¹⁾

Да је таква класна затегнутост постојала у лесковачком крају видимо и из говора Ранђела Маринковића, човека из народа и првог посланика Среза лесковачког, који је, 1880 године, приликом дебате о решавању турских аграрних односа у новоослобођеним крајевима, одржао оштар говор против хришћанских господара.²⁾

Мада је Маринковић доживео разочарање у својим илузијама, јер су лесковачке чорбације остале на власти а он је отишао из Парламента, ипак је овај његов говор остао као највернија слика тадашњих заоштрених класних односа који су условили издајничко држање лесковачких чорбација према народном устанку.

¹⁾ Милојевић Милош: Српско—турски рат 1877—8, Шабац, 1887.

Напомињемо да се аргументација М. Милојевића уопште не може применити на Лесковал, где је број егзархиста био незнатан. По подацима Заре Миљковића, а на основу његовог породичног предања, у њему су постојале пре ослобођења само две бугарофилске породице.

²⁾ Стенографске белешке Народне скупштине за 1879/80, стр. 2350.

„Колико сам противан за турске господаре, толико сам још двапут више противан овим крштеним господарима. А сво зашто. Док нису почели да купују од Турака села, докле су наши којекако могли да помину са Турцима, но кад су они нагђили са Турцима да купују села, онда Турци нису дозвољавали Србима да саде винограде, него који посади њему га одмах изваде. То је њихова побуда. Друго, док нису почели ови крштени господари да купују села докле Турци нису бранили сељанима да секу дрва по шумама, јер те су биле селске, али чим су они почели да купују, одмах су Турци забранили сељанима да секу шуму само за то, да морају од њих да купују или да иду у друго село господарско да купе дрва. Треће, док нису крштени господари почели да купују села докле су могли сељани да сеју паспур и господар да семе, сељани посеју, па колико им се роди. А ови су се договарали са Турцима да сељани дају паспур отсеком, а не да сеју. Господари онда навале на сељане и траже отсеком паспур, али сељани не пристану на то, већ кажу: хоћемо да ти сејемо као и што смо досад сејали; али господар онда каже, хоћу две њиве Ранђелове, две њиве Благојеве, две њиве Станкове на томе и томе месту; кад то виду сељани, да им Турчин узима најбоље њиве њиве у којима су по 200 кола ђубрета метали, онда они викну и аман за бога, што радите с нама зар и то да нам узмете. Па су тако и тим начином господари утерали сељане те су ови морали погађати се отсеком који 300, који 500 ока да даје на име паспура. То је св: побуда крштених господара.“

Онда се Маринковић ваљда обратило познатом лесковачком чорбацији Нешку Митровићу и сличним који су исто тако били народни посланици: „Ја видим да су они клонули духом и пожутели, али шта ћу им ја.“ и онда продужио своје излагање пуно класне мржње према лесковачким газдама. „И ако хоће ови крштени господари да се поврате у свој пређашњи живот и да буду опет онако силни, као што су пре били, нека иду преко границу у Скопље, тамо има наше браће, који још уздишу под турским јармом, те могу да добију задовољење онако, како су пре имали али овде у ослобођеној Србији, где влада Обреновић нема више агалука“

У току исте скупштинске дебате приказани су и начини на које су чорбације отимали сељачку земљу. У време кад су Турци вршили замену сељачких тапија, лесковачке чорбације често су присвајали слободне земље, и, користећи неприступност, несналажљивост и поверљивост сељака, вадиле нове тапије на своје властито име. Да би се хришћански сахибија учврстио на отетој земљи, он је понекада терао сељаке са те земље, рушећи им куће. Такав се случај, на пример, десио у селу Чукљенику, чији је господар био лесковачки чорбација Неша Митровић. Неша, који је био један од најактивнијих чланова Лесковачког синода³⁾ у чијој су се кући састајале водеће лесковачке чорбације у време ослобођења Лесковца, приграбио је тим нечасним поступком земљишне тапије четири породице, порушио им куће и отерао их са њихове властите земље⁴⁾. Јасно је да је сваки сличан поступак заостравао класне односе између лесковачких чорбација и хришћанске сиротиње, да је све ово нужно условљавало страховање чорбација од сељачког устанка.

Напомињемо да хришћанске читлук сахибије, такозвани „хришћански господари“, нису били ретка појава. Стојанча, (Трајко?) Денин каурин из Лесковца, био је господар села Брејановца. Ајтинче је био господар села Кумарева и по њему се један део старог Лесковца, од кафана Сотира Лешњака према фабрици Косте Стаменковића, звао Ајтина мала⁵⁾

Борбено расположење лесковачке раје, и њихово активно учешће у ослободилачкој борби, не подлеже никаквој сумњи. Односи између чивчија и читлук сахибија били су већ раније врло напети. Положај јужноморавског сељака погоршао се у време српско—турског ратовања, кад су се читлук сахибије јако осилеле, и кад су насилно повећавали свој удео у жетви и пооштравали општи терор над рајом⁶⁾. У то време читлук сахибије су присвојили и многе сеоске земље, шуме и пашњаке⁷⁾. Јасно је да је све ово појачавало револуционарно расположење сељака.

У илегалној националистичкој организацији Нишлије Колета Рашића узели су учешћа многи сељаци из околине Лесковца. Као чланови завере наступају Трајко Живковић, из Печењевца, Стојан Ђокић, из Разгојне, и Мита Чунгуровић из Пуковца. Међу Рашићевим борбеним друговима и сарадницима сусрећемо Малог Милоша и Стојиљка Николића, из

³⁾ Хаџи Васиљевић Ј.: Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. Б. 1928, стр. 343.

⁴⁾ Стенографске белешке Народне скупштине за 1879/80 год. стр. 2343.

⁵⁾ Казивања савременика.

⁶⁾ С. Д.: Аграрни односи за време Турака у леск. крају, стр. 25—26.

⁷⁾ Из говора Ранђела Маринковића: Стенографске белешке 1879/80 стр. 2383.

Власотинца, Ђорђа Синадиновића, из Новог Села, Милана Милосављевића, из Доброг Поља, Хаџи Анђелка Димитријевића, из Рупља, попа Стевана Поповића, из Црне Траве, попа Тому Михајловића, из Власине, али нигде не нађосмо ни једног лесковачког трговца⁸.)

Революционарно расположење сељака из околине Лесковца дошло је до изражаја у оружаном отпору који су они пружили националном окупатору. У време ослобођења Лесковца, у децембру 1877 године, устанак је захватио цело Поречје Ветернице. Двеста дванаест устаника из Чукљеника, Великог Трњана, Стројковца, Белог Потока, Радоњице и Бунуше заузели су Дилавер бегову кулу у Вучју, и спремили се да пруже отпор арнаутским одредима који су били пошли да се споје са турском војском у Грделичкој Клисурси⁹).

Кад је први српски добровољачки одред са Нишлијом Колетом Рашићем дошао у Лесковац 11 децембра 1877 год., са њим „иђаху сељани који беху из околних села лесковачких. Редак беше сељанин који имађаше оружја, но сваки беше упртио по коју мотку, и она му је све оружје било. Колико је ова силна војска окуражила народ по себи се разуме, но опет је створен прави устанак, јер се на ино није могло¹⁰). Те прве ослободиоце Лесковца описује Живановић као „прибрану гомилу људи из села ко с пушком, ко с тојагом, ко са мотком, пиштољима, косама, секирама и јагањима.“ Њих 200—300 људи кренули су да „ударе“ на Лесковац водећи на коњу заробљеног Турчина Баба Јашара¹¹). Када је недељу дана касније, 17 децембра, дошао у Лесковац батаљон регуларне војске „организован је устанак у околини Лесковца и Власотинца. Оружје је раздавано сељацима око Лесковца“¹²).

Попут Поречја и околине Лесковца и борбени Власотинчани дигли су били 10 децембра 1877 године оружани устанак. Један од учесника тог устанка, К. Стојановић, пружао је податке о већем броју оружаних сукоба које су устаници имали. Одмах иза устанка, 11 децембра, заробили су и разоружали 180 Турака. Дванаестог децембра водили су борбу и победили Турке код Орашачког моста. Четрнаестог децембра потукли су одред редовне турске војске код Коза-

⁸) Живановић Живан: Ниш и нишке знаменитости, Београд, 1883, стр. 77, 80, 87 и 94; Станковић Тодор: Успомене—Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша, Ниш, 1937, стр. 18.

⁹) Милићевић: Краљевина Србија, Београд, 1884, стр. 54.

¹⁰) Костић Јосиф: Ослобођење града Лесковца... стр. 21.

¹¹) Живановић Живан: Ниш и нишке знаменитости, Београд 1883, стр. 90.

¹²) Влајаћ Дамњан, пуковник у пензији: Ослобођење Лесковца—Споменица ослобођења Лесковца, стр. 53.

рачке Чуке и заробили 26 низама. Шенаестог децембра однели су победу на Косовици више Грделице.

Најинтересантнији су описи бојева од 19 и 20 децембра који пружају очигледан доказ о националном издајству лесковачких чорбација. Зато их и доносимо текстуелно. (*Курзив је наш*).

„19. децембра, био је по нас opak дан. Договорили смо се били са Лесковчанима устанцима, да пођу од Ораовице и да ударе на Грделицу, а ми да ударимо од Косовице и да Турке победимо. Но лесковчани нас издадоше.

19. децембар беше у понедељак. Ја сам био четовођа власотиначки пођем са народом и ударим на Турке. Борба је трајала од јутра па до два часа по подне. *Лесковчана нема, ња нема!* Ми се тукосмо сами док беше муниције. Кад нам муниција неста Турци нас разбише. Њих је било преко 4000, а нас свега 1200 устаника, од којих је само 400 имало пушака, а остали су били наоружани моткама, секирама, ја-таганима итд.

У овој борби пало је на нашој страни 49 мртвих и обашка рањених. Између осталих тога је дџна погинуо мој отац Стојан Стојиљковић и рођени му брат, мој стриц Јова Стојиљковић.“

Устаници су се после овог пораза, 20 децембра, повукли до изнад Орашја, где су се код брда Врапчи Рид били ушанчили. На том су положају остали до 23 децембра када им се прикључила регуларна војска. У заједници са њом учествовали су и у боју од 24 децембра¹³⁾.

Заједно са Власотинчанима у устанку су учествовали и Црнотравци који су ослободили своје место 13 децембра. Устаници из Црне Траве, Рупља и Брода држали су позиције од Новог Села до Врле Реке. Турке су отерали све до Сурдулице где их је сустигла регуларна српска војска. Са њом су ишли до Врања¹⁴⁾.

Ни устаници из Поречја нису били парадни устаници. Они су 22 децембра одбили у Дилавер беговој кули напад „хиљаду и две сто арнаута, са пет стотина коњика“ наневши им тешке губитке. Сто четрдесет мртвих нападача најречи-тије говоре о жестини борбе која се водила око ове утврђене куле¹⁵⁾.

¹³⁾ Тих. Ђорђевић: Белешка о Власотинцу, Београд, 1897, стр. 11—12; упореди: Ђорђевић Алекса: Свршетак операције шумад корпуса на Врањи. — Ратник IX 1901; Костић Јосиф: Ослобођење... стр. 39—40.

¹⁴⁾ Одломак из летописа цркве црнотравске — Поповић Јован, Црна Трава, Београд, 1914, стр. 28. У овом тексту наведени су и имена седморице локалних устаничких вођа као и име Радојла Раквића из Црне Траве који је испалио прву пушку.

¹⁵⁾ Милићевић М.: Краљевина Србија, Београд, 1884, стр. 54.

Шта су при томе радиле лесковачке чорбације? У ослобођењу Лесковца они нису учествовали. Последње турске јединице напустиле су Лесковац 9 децембра без икакве борбе.

Тек онда почели су виђ нији Срби да се прикупљају и договарају шта да раде. У црквеној кући створена је привремена власт. У почетку то није била никаква ослободилачка организација, како је касније приказивана. Она није била створена за вођење ослободилачке борбе већ за одржавање поретка. Подаци које је објавио тадашњи учитељ Јосиф Костић указују на ову њену основну карактеристику. Из његове књиге „Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине“, Лесковац 1907, видимо: прво, да је ова привремена управа створена на основу договора са месним Турцима и њиховим старешином Мехмед Ефендијом Османовићем. Друго, да је овај договор одржан на иницијативу Турака, који „дођеше са њиховим старешином Мехмед Ефендијом, до српских цркава и ту се почеше договарати о стању ствари. Најпре оду у кућу *Нешка Мишровића* где позову и мене, као и још неке грађане, те отпочнемо преговоре. За тим одемо у митрополију (црквену кућу)“. Треће, да се није радило ни о каквој ослободилачкој организацији види се и из наведених речи једног од учесника тог договора: „Немамо власти у вароши. Ајде да изаберемо привремену власт, па да очекујемо војску, било српску, било другу, јер овако без власти може се створити несрећа у вароши.“ Четврто, да су Срби и Турци потписали уговор чија је приближна садржина била следећа: „Данас у договору Срби и Турци образујемо ову привремену управу са варош Лесковац и околину, па ако би дошла војска српска, Срби да штите Турке, ако би опет дошла војска турска, Турци да штите Србе итд.“ Овај уговор је начињен на иницијативу Турака да би се Срби и Турци „узајамно бранили“ „па ако дође ма која војска, ми ћемо објаснити зашто смо управу установљавали“. Пето, да су у новостворену привремену градску управу ушла четири виђена Србина и један Турчин. Шесто, привремена градска управа је тада заједно „са осталим виђенијим грађанима“ формирала страже. „У свакој је стражи било по 10 Србина и 1 Турчин“¹⁶).

Ми смо већ видели да је главна брига лесковачких чорбација у борби за национално ослобођење Јужног Поморавља била одржавање сопствених класних позиција и очување сопственог иметка. Спречавање устанка у самом Лесковцу није био једини пут за очување класних привилегија. У току ослобођења њихов иметак могли су да угрозе не само револуционарна раја већ и сами Турци. Зато су чорбације биле класно заинтересоване за изналажење решења и за ово пи-

¹⁶) Костић Јосиф: Ослобођење. . стр. 16—18.

тање. Они су то решење нашли у новом националном издајству, у склапању споразума са лесковачким Турцима. Да у то време није било никаквог устанка види се из причања Јосифа Костића који каже, да, после уласка сељачких устаника и добровољаца у Лесковца, 11 децембра, „почело се говорити врло озбиљно о томе да се прави устанак отпочне, јер се више није могло чекати“. Шта је изашло из свих тих озбиљних разговора, из договора у црквеној кући, из договора у сарају? После дужег договора реши се да Коле Рашић са Таском Узуновићем и неколико лесковчана оде у Власотинце, три сата од Лесковца, те и тамо да се устанак отпочне¹⁷⁾. Сјајно! Лесковачке чорбације решавају да дигну устанак, а ли не код себе, већ у удаљеном Власотинцу. При томе треба нагласити да је све то био јалов посао, пошто Власотинчани нису чекали да лесковачке чорбације донесу предње решење, него су се већ 10 децембра дигли на оружје. Тек после првог њиховог великог окршаја са Турцима, стигла је лесковачка депутација. Нешто касније, кад Коле чу за долазак Турака, одмах са друговима седне на коња и побегне из Власотинца¹⁸⁾. Тиме је завршена ова историска мисија у којој су по речима Јосифа Костића учествовали „синови највиђенијих грађана лесковачких, да би Коле имао бољег уплива“. Напомињемо да за време боравка Колета Рашића у Власотинцу „главну је управу над целим покретом предузео Нешко Митровић“¹⁹⁾.

Кад су се устаници из Поречја обратили лесковачким чорбацијама, тј. тој привременој управи, за оружје, барут и савет да ли да се одуру арнаутским одредима, или не, „из Лесковца им се слапа по која кременјача, по мало барута, и порука да се држе, а српска ће војска скоро доћи“²⁰⁾. Дакле, уместо ефективне подршке сељачким устаницима, уместо оружја и појачања чорбације им само поручују да издрже у борбама на прилазима Лесковца. Напомињемо да су Лесковчани већ тада располагали оружјем пошто су у сарају нашли „турско оружје и муницију“ и поделили га међу собом²¹⁾. О томе да су Лесковчани већ тада имали оружје говори и Јосиф Костић, који каже, да су они претресли турске дућане и куће „где се нађе нешто оружја и доста барута и олова.“²²⁾ Уосталом, познато је да су сви трговци тада путовали

¹⁷⁾ Костић Јосиф: Ослобођење града Лесковца... стр. 23—4.

¹⁸⁾ Причање К Стојановића — Ђорђевић Т: Белешка о Власотинцу, стр. 11.

¹⁹⁾ Костић Јосиф: Ослобођење града Лесковца... стр. 25.

²⁰⁾ Милошевић М.: Краљевина Србија, стр. 54.

²¹⁾ Костић Ђавиша: На Митина школа, Београд, 1898, стр. XII.

²²⁾ Костић Јосиф: Ослобођење града Лесковца... стр. 28.

оружани, што указује и на чињеницу да су и саме чорбације располагале сопственим оружјем.

Тек кад је 11 децембра први добровољачки одред стигао у Лесковац, устаници су добили појачање. Али ни овог пута нису дошли Лесковчани који су били под командом чорбациске привремене управе, већ само један једини добровољац, наредник регуларне српске војске, Влајко Стојановић, који је организовао устанике и за време окршаја са Арнаутима храбро погинуо приликом опсаде Дилавер бегове куле у Вучју²³).

Кад је у Лесковац стигла вест о страшним нападима Арнаута на Дилавер бегову кулу, привремена управа града почела је да „спрема“ помоћ. У овако отсудном тренутку „мислило се да се одмах сутра пошаље помоћ тој вучанској посади“²⁴). Чорбације нису биле нарочито заинтересоване за устанике у Поречју. Њихове домове штитио је батаљон регуларне војске, зато су они и одуговлачили са слањем помоћи²⁵). Лесковачке чорбације немају ни то оправдање да им је оружје недостајало, пошто су пре тога тражили и добили велику количину. Њихова депутација од два трговца (Хаџи Васиљка и Горче) и једног свештеника, тражила је 80 пушака од команданта Ибарске дивизије у Прокупљу. Од тога је примила 300 пушака одмах, на лицу места, а добили су и налог дивизиара да им се изда још 509 пушака у Кочану²⁶.)

О томе оружју говори и Јосиф Костић који каже да је једна делегација виђенијих грађана била послана до српске војске. „Они израде те нам са Мрамора пошаљу неколико стотина пушака белгијских са муницијом; тако се народ прилично наоружао, те смо имали читаву војску.“ Поред тога оружја Ј. Костић спомиње да су Лесковчани мало касније тражили од команданта у Кочану нешто оружја и муниције и добили „неколико острагуша пибодача“²⁷).

Национално издајство истакнутих лесковачких чорбација условљавало је отпор других Лесковчана. Мада су чорбације стално оперисали са великом опасношћу која би угрозила Лесковац у случају повратка турске војске, са „6000 Сулејман пашине војске“, која „је путовала по нашим мозговима“,

²³) Милићевић М.: Краљевина Србија, стр. 55.

²⁴) Костић Ј.: Ослобођење града Лесковца... стр. 42.

²⁵) Напомињемо да су по Јосифу Костићу Лесковчани добили вести из Вучја и „мислили“ да пошаљу помоћ 20 децембра, а да је главни напад на Дилавер бегову кулу и погибија Влајкова била 22 децембра. Не бисмо могли да тврдимо да су Лесковчани тако дуго спремали ту своју помоћ. Можда је то само грешка у датуму.

²⁶) Ђорђевић Владан: Српско турски рат, књ. II, Београд 1907, стр. 270.

²⁷) Костић Јосиф: Ослобођење града Лесковца... стр. 28 и 31.

са опасношћу од пљачкашких арнаутских напада, јасно је да је већ тада избијало извесно незадовољство услед тога што оружани Лесковчани нису учествовали у борбама. Јосиф Костић указује да је војна неактивност лесковачких одреда храбрила Турке који су кренули да нападну Власотинце, а одатле Лесковца. У вези са тим он каже: „Ова се мисао већ и код нас појави, да није добро, што овако мирно стојимо, и да ће наши непријатељи осетити нашу лабавост“. Све ово, приближавање Турака самом Лесковцу, као и несумњиво незадовољство које је војна неактивност оружаних грађана изазивала, нагонила је чорбачиско вођство да предузме извесне војне мере. „С тога дође наредба од управе да се народ спреми те да Турке нападнемо“ „који су близу Копашнице били.“ Очигледно је да се ради о боју од 19 децембра који описује К. Стојановић спомињући договор са Лесковчанима — устаницима о заједничкој акцији. Шта је изашло из те припреме? Стојановић говори о издаји Лесковчана који нису дошли. Ј. Костић каже да „преко хиљаду људи као ласа пођу на Турке а пред њих беху Милисав Трифунац и Коле Рашић“, па онда прелази на сукобе Турака са четима власотиначким и отпор који је једна четица регуларне војске, упућена из Лесковца, пружила Турцима. Најзад, закључује: „Док је овакво пушкарање трајало појави се лесковачка милиција, коју сам горе описао. Турци уплашени од такве гомиле, поврате се назад и пођу ка лесковачкој војсци, но нису смели да је нападну, већ су маневрисали да је заплаше. Наступао је већ и мрак, те се обе војске приберу својим становима; али сутра дан дође војска из Пирота те Турке сузбије“²⁸⁾.

Шта се може закључити из свега овога? Нама изгледа да су лесковачке чорбације узнемирени развојем војне ситуације према Власотинцу, а да би једновремено умирили и незадовољнике из самог Лесковца, организовали ову војну демонстрацију, која није имала озбиљан карактер. За време док су се Власотинчани храбро борили и претрпели тешке губитке, лесковачки се одред није ни појављивао. После пораза Власотинчана, а пре доласка регуларне пиротске војске, негде између 19 и 23 децембра овај лесковачки одред изашао је испред Лесковца, не удаљавајући се од града, и не упуштајући се у борбу са Турцима који су били свуд око Грделице. После демонстрације своје снаге, лесковачке чорбације повратили су овај одред у град, не давши му да омерси брке. Како би се другојачије могло објаснити да бројно надмоћнији Лесковчани нису имали никакве оружане сукобе са Турцима који су побегли испред њихове силе?

²⁸⁾ Костић Ј.: Ослобођење града Лесковца... стр. 37—8.

За правилну оцену држања лесковачких чорбација у ослобођењу Лесковца најкарактеристичнија је молба која је упућена Књазу Милану, 15 децембра, после Рашићевог доласка, после примања белгиских пушака и острагуша пибодача, а пре доласка споменутог батаљона. Према кратким белешкама Јосифа Костића, ова молба, потписана од „многих виђених људи“ гласи (курзив је наш): „Умољава се Књаз, да пошаље нешто војске овом народу, која би војничком вештином потпомогла покрет народни. Обећава се народ, да ће стање ствари у свему потпомагати. Народ је вољан да ступи у заједницу са српском војском и готов је све жртве да поднесе; а само не би желео да овај његов покрет носи карактер устанка, и то из обзира што би био лишен сваке заштите. Народ, дакле, очекује покровитељство Књаза, а ставља се у ред његове војске.“

Као одговор на ту молбу послат је споменути батаљон²⁹⁾. Дакле, још једном се потврђује наша теза да су чорбације желеле ослобођење и заштиту од стране регуларне српске војске, али нису никако хтели да дође до правог устанка, тј. до оружаног народног покрета против Турака у самом Лесковцу и његовој непосредној околини.

Ни у осталим бојевима који су вођени у околини Лесковца лесковачке чорбације нису учествовали. Коле Рашић није успео да створи никакав усташки одред у самом Лесковцу. Зато је он добио 27 децембра 1877 године писмено упутство потпуковника Јована Поповића по којем је примио „команду свију усташа од Власотинца до Врања“ и обавезу да ће „руководити цео устанак у томе пределу“ у коме „има право употребити све мере... а према издајника чак и до смртне казне.“ У циљу дизања устанка он је послао одговарајуће поруке Аранђелу Станојевићу у Трн „Хаџи Анђелку Димитријевићу у Рупље, поп Стевану у Црну Траву, поп Томи у Власину, и др. народним људима“. 30 децембра 1877 године он је окупио Власотинчане и осветио устаничку заставу пред домом познатог погинулог вође старог власотиначког устанка Станка Бојације³⁰⁾. У бојевима код Копашнице и Грделице, 8 и 9 јануара 1878 године, учествовала је само једна чета од 200 усташа сељака из околине у саставу власотиначког одреда³¹⁾. Код Сретена Л. Поповића спомиње се да су се добровољачком корпусу придружили у околини Власотинца „до 900 усташа наоружаних са предњачама, стављени под команду добровољачки четника и послати десно и

²⁹⁾ Костић Ј.: Ослобођење града Лесковца... стр. 32—5.

³⁰⁾ Живановић: Ниш... стр. 93—4.

³¹⁾ Ђурић Дим.: Две последње победе шумад. корпуса, Ђорђевић Вл.: Српско турски рат, књ. II, стр. 372; Рат Србије с Турском, Београд, 1879, стр. 113—14.

лево од Мораве, да бране народ од нападања, покоља и пљачке Арнаута, стојећи вазда у најближој свези са својом командом“, од чега су се 150 борили у бици код Грделице³²⁾.

У чему се онда види учешће лесковачких газда у ослобођењу Лесковца? Ваљда у томе што су у ово бурно време улагали напоре да осигурају своја имања? У том циљу они су и организовали одбрану Лесковца, постављали страже, формирали чете, слали извиднице и заплашивали Турке³³⁾.

Велика војна акција у којој су учествовале лесковачке чорбације била је што „прављаху дрвене топове и трубе од казанских лула“ да, веле, плашимо Турке!“... док војска не стигне“³⁴⁾. Усто су они спречавали излазак из града, свакоме без разлике, да би тиме онемогућили Турцима да добију било коју информацију о војном стању у граду³⁵⁾.

³²⁾ Поповић С. Л.: Путовање по новој Србији, Нови Сад, 1879, стр. 555, 556 и 560.

³³⁾ О томе је сачувана и једна интересантна анегдота.

Кад је Лесковац ослобођен, Лесковчани су имали у својим рукама једног заробљеног турског официра. То је био, по свој прилици, споменути Баба Јашар кога су ухватили сељачки устаници. Кад су га довели у Нешкин конак (преко пута цркве), те је он видео да то није озбиљна власт, покајао се због своје предаје. Да би убедио Турчина да Срби располажу великом силом, Нешко је лупио у шаке, позвао пандура, и при отвореним вратима наредио му: „Да трчиш, на све екмеције (пекаре) да кажеш, ноћске 2000 оке леб за руску војску. Или леб, или екмецијске главе.“ — Тек после тога Турчин се смирио. (Причање Заре Миљковића на основу казивања његовог оца Мике).

Варијанта ове анегдоте забележена је и код Ј. Костића. По њој је Нешко плашио не заробљеног Турчина, већ преостале лесковачке Турке.

— Када су припремљене старешине пекарског еснафа дошле пред управу, упитани су: „Колико сте тајна за данас спремили?“ Старешина еснафски одговори, да су спремили 40.000 тајна. На то се продера на њих Нешко: „А зар вам није наређено 60.000 тајна? Зар не знате, да је грдна војска прошла преко Пољанице за Врању, па тражи тајн. Ако за четри сахата не израдите још толико тајна онда тешко вама. Кад моја глава игра ни вама добро бити неће.“ Овим речима отпусти пекаре, а Турци ово слушају, те се познаде да одмах клонуше“. (Костић Ј.: Ослобођење града Лесковца... стр. 29—30).

Напомињемо да се из причања Јосифа Костића може закључити да су Турци остали у централној управи и после 11 децембра.

³⁴⁾ Живановић: Ниш... стр. 92.

³⁵⁾ Кад су Арнаути почели да надиру ка Вучју и дошли до Скобаљићеве куле, желели су да испитају да ли има руске војске у Лесковцу. У том циљу хватали су сељанке са децом на сиси, одузимали им децу и слали у Лесковац да виде „има ли тамо Москва“. Да не би Турци открили слабост браниоца Нешкин комитет је одлучио да похвата ове сељанке и да их не пушта кући све док не дође више војске. Једна од тих сељанки била је предата на чување породици Мике Миљковића и вриштала је пуна два дана. — Причање Заре Миљковића на основу казивања његовог оца Мике Миљковића.

Слично код Милићевића: Краљевина Србија... стр. 53; Костића Ј.: Ослобођење града Лесковца... стр. 41.

Најзначајније војне операције лешковачких чорбаџија јасотале су се у хватачу берџапа из Нишке тврђаве. При-
ликом једног оваквог покушаја дошло је до окршаја у којој је
ном врбаку близу Лешковца са западне стране“ у којој је
један Лешковчанин погинуо а неки били ранени⁸⁶⁾.

Вратимо се још једном на лешковачку провизорну власт.
По подацима Заре Миљковића, а по причању његовог
опа Мике Миљковића, особобођењем Лешкова је руководио
Народни комитет, чији је претседник био Нешко Митровић.
По свој прилици је овај утледни лешковачки чорбаџија био
на челу споменути привремене управе, која је, после ослобо-
ђења, искључивши Турке из своје средине, примила национали-
стичко обетежје. Видели смо да је он ту своју волећу улогу
стонова преузео кад је коле Рашић отишао за Властотинце.

Живановић спомине Привремену народну управу која
је образована у пашином сарају 11 децембра, кад су дошли
споменути добровољци, а пре доласка регуларне српске вој-
ске. У ту привремену народну управу ушли су неки што-
су дошли као неки Таско, и Нешко Митровић и од мештана
првени лешковачки: Хаџи Коста, Ђока Шоп, Јованче Чуљко,
Митко Јанчић и још њих осам.⁸⁷⁾

Састав ове “народне управе” у потпуности потврђује
наше тезе. То је био скуп најизразитијих народних експло-
ататора који се од самог почетка залагао за установање и
увршћене буржоаске власти.

Да је Нешко Митровић био господар села Чуљбеника
веш смо видели на предњим странацама. Његов је коњак био
једна од највешних чорбаџиских кућа у Лешкову.
Аџи Коста, Јованча и Дора Чуљко, Аџи Васиљко и дру-
ги су познати зеленаши за време Турака. Усто су неки
били су познати зеленаши за време Турака. Усто су неки
важком крају. Аџи Коста је имао велике комплексе земље у
лешковачком пољу. Ђока Шоп је поседовао земљу на истоку
од Лешковца све до Трделице а имао је и велику водењцу
на насину за Властотинце. Чуљкови су имали земљу на свим
странама Лешковца, и воденице према Вучју. Нешко је имао

⁸⁶⁾ Костић Ј: Ослобођење града Лешкова... стр. 31—2.

⁸⁷⁾ Овај окршај спомине и Заре Миљковић, који нам је испричао на
основу породичног предања да су неки млади Лешковчани сами иницијатив-
но и без знања Народном комитету покушали да задржавају Турке у
Раченика је навео са бојишта на лењима Мика Миљковић.
То су по свој прилици неке демонстрације у Лешкову“ које су се
есиле 12 децембра, а које спомине Сретен Л. Поповић — Путовање по
Новој Србији, Нови Сад, 1879, стр. 446.

⁸⁸⁾ Живановић: Ниш и нишке знаменитости... стр. 90—91.

воденицу и много земље у Поречју. Усто је Ђока Шоп био познат житарски трговац. Велики трговац био је и Чуљко³⁸⁾.

Чорбациска богатства из времена ослобођења Лесковца нису потпуно нестала. Упркос извесног претакања капитала њих налазимо и у развијеном капиталистичком периоду. Потомци чорбаџија који су имали главну реч у време ослобођења Лесковца, Чуљковићи, Хаџи Костићи, Шоп Ђокићи и др. познати предратни богаташи, индустријалци и земљопоседници, наставили су експлоататорске традиције својих предака.

После ослобођења

Из свега изложеног, видели смо, да су у борбама за ослобођење лесковачког краја најактивније учешће узели сељаци из околине и Власотинчани. То су били, поред регуларне српске војске, једини прави ослободиоци лесковачког краја.

Сељаци који су учествовали у оружаним борбама са турском војском и Арнаутима нису добили све оно зашто су се борили. Ако је национални окупатор био отеран тиме није било решено и питање њиховог социјалног ослобођења. Они су то ослобођење од феудалне експлоатације морали скупо да плате. Да би добили земљу коју су дотада обрађивали, сељаци су морали да исплаћују накнаду свим својим феудалним експлоататорима, па било да се ради о правим читлук сахабијама, или о насилно наметнутим господарима. Штавише, извесну категорију чифлучке земље, такозвану насељену чифлучку земљу на којој су они радили мање од 10 година, они су могли добити једино ако исплате пуну месну цену те земље. Исто тако они су могли да добију само откупом такозване ненасељене чифлучке земље и остала непокретна имања. Накнада коју су сељаци имали да исплате у првом случају износила је седмоструку вредност дотадашњих њихових годишњих давања, ако је исплата вршена у новцу, а осмоструки износ тих давања, ако је исплата вршена у натури. Та накнада морала се исплатити најдаље у року од пет година у годишњим ратама увећаним интересом³⁹⁾. На тај начин, у случају да се прихвати рок од пет година, годишња сељачка давања феудалним експлоататорима, у периоду непосредно после ослобођења, била су повећана за 40% у односу на стара давања.

Док су сељаци само вадили кестење из ватре, непосредне материјалне користи од ослобођења извукли су само чорбаџије. Лесковачки богаташи, који нису ни учествовали у бор-

³⁸⁾ Казивање Мике Бувића, Љубе Митића и баба Лене Хаџи-Танске

³⁹⁾ Закон о уређењу аграрних односа у новоослободеним пределима од 3/III 1880 године.

бама за ослобођење Лесковца, који су се усто издајнички држали, дошли су на власт на место отераног националног окупатора. Нешко Митровић, председник привремене градске управе, постао је народни посланик, а полиција је поставила општинске кметове из редова "олабраних крвних старешина" (привремени закон о уређењу ослобођених предела од 3-1-1878, чл. 6). Поред водеће друштвене улоге коју су лсковачке породице умели материјално да експлоатишу, они извлаче из ослобођења и друге опипљиве користи. Купујући у бесцење земљу и имања која су Турци напуштали, они су зато увећали своја бораства.⁴⁰) Наше чорбаџије давали су тако селацима који су морали да откупљују земљу и плаћају општету Турцима и доста новаца под најтежим зеленашким условима. На тај начин они су искористили за увећавање својих бораства и ту чиненицу да су селаци морали да се откупљују од својих феудалних експлоатора.

Свестрано експлоатишући национално ослобођење, лсковачке чорбаџије постају најистакнутије националистe. Својим декларативним национализмом они прикривају и компенирају своје претходно национално издајство из времена ослобођења. У том свом "националистичком заносу", они су срушили, 1892 године, чувени Пашит пашин конак, од непроцењиве културне и уметничке вредности, јер нису могли да трпе ништа турскога у своме граду.⁴¹)

У том периоду, и касније, они прибегавају читавом низу историских фалсификата, да би прикрили своје национално издајство. Тако, напр., у једној брошури анонимног писца, ослобођење Лесковца је приказано на следећи начин: "На први глас о победи српској код Беле Паланке, усталоше Срби у вароши Лескову сви листом и без пушка, оружани само батинама, присилише читав батаљон турских низама да оставе Лесковац"⁴²)

Замислите само какви су хероји били ове наше чорбаџије. Оружани батинама, они су отерали читав батаљон регуларне турске војске. На фото снимку Главот генералштаба српске војске који смо објавили у Градској привредој старор Лесковца (стр. 98) дат је аутентичан приказ ослобођења

⁴⁰ Да би се добила права претстава о том откупу земље на коме су многи Лесковчани зарадили добре паре, наводимо податак Хари Васиљевића: "Л. који већи, да се за једну велику њиву давала крава." (Нележковић Б.: Историја баштинске својине, Београд, 1936, стр. 276. Из Споменике лско-вачке певачке дружине "Бранко" видимо да је и Коста Илић "Мушџија" искористио ту прилику. "Највише се помогао купујући земљу и имања од Турака, који се, после ослобођења, јатомиче иселјавали." (Л. п. д. "Бранко" о прослави педесетогодишнице, Лесковац, 1907, стр. 8).

⁴¹ Димитријевић С.: Градска привреда старор Лесковца, Лесковац, 1952, стр. 108.

⁴² Аноним: Стара Србија, Београд, 1878, стр. 30.

Лесковца. На њој се поред јединице регуларне српске војске види и одред оружаних сељака из околине, та два основна фактора у ослобођењу Лесковца. Уместо те слике, лесковачке газде сервирале су народу један фалсификат. У Споменници педесетогодишњице ослобођења Лесковца објављена је, на страни 125, слика „На дан ослобођења после благодарења у цркви“. На њој се појављује група чорбација са сабљама у театралним позама са грудима покривеним одличјима, са свештеником који клечи држећи крст.

Одакле чорбацијама одликовања на „дан ослобођења“? Трагајућа за том сликом дошли смо до њене оригиналне копије. Нажалост, на тој копији на Шашит пашином коњаку изнад њихових глава стоји табла са натписом 1881 година. Део слике са годином отсечен је на објављеној фотографији. Дакле, лесковачке газде су приказале снимак једне њихове касније прославе дана ослобођења као снимак самог ослобођења Лесковца.

Ето тако је стваран мит о учешћу лесковачких чорбација у националном ослобођењу.

Средином прве деценије XX века долази до наглог пораста националистичког заноса лесковачке буржоазије. Лесковачки капиталисти тражили су нова подручја за своје ангажовање. Лесковачка индустрија била је у развоју и захтевала нова тржишта, а трговци су желели проширење властитог царинског подручја. Све њих је нарочито привлачила привредно богата и недовољно капиталистички искоришћена Македонија. Зато су се они јако загрејали за српску комитску акцију у јужним крајевима.

Податке о организовању комитске акције у Јужном Поморављу добили смо од Живојина Рафајловића, који је од 1908—1905 године био претседник извршног одбора четничке организације.

Рафајловић је 1903 године као капетан I класе дао оставку на своју редовну службу, и приступио стварању четничких одбора и организовању четничке акције у Македонији. Први и најважнији одбор који је имао за задатак формирање и обуку комитских чета, вршење обавештајне службе, пребацивање чета у Македонију и одржавање веза са четничким одборима на непријатељској територији, био је у Врању. Одмах затим створен је и одбор у Лесковцу, истовремено кад и одбори у Нишу и Пироту. Ови одбори имали су помоћну улогу и радили су на прикупљању материјалних средстава за рад четничке организације, новца, оружја и муниције, као и за врвовање самих комита.

Лесковачка буржоазија која је видела непосредне користи од ослобођења Македоније и њеног прикључења Србији, пружила је јаку финансиску подршку овим експанзионистичким плановима.

Лесковачке газде дали су од себе све што су могли, уложивши новац. Више од тога они нису хтели да се обавезују, избегавајући сваки ризик. За саму комитску акцију они су тражили националистички одгојену интелигенцију, специјално свештенике и учитеље и разне декласиране елементе, које су врбовали у одреде.

Што се тиче састава лесковачког четничког одбора, њега су сачињавали прота Степа Комненовић, као председник, поп Пера Вељковић, поп Михајло Игњатовић, учитељ Марко Јоковић, претседник Трговачког удружења и Лесковачке штедионице Сотир Тодоровић и винарски трговац Ђорђе Цекић „Лешњак“. Пошто су српске комите водиле борбу са бугарским на територији Македоније, сви они били су за време Првог светског рата похапшени од стране Бугара и зверски побијени. Поред њих Бугари су убијали и мучили и хиљаде других потпуно невиних лица⁴³⁾. Једино признање које су лесковачке газде пружили побијеним члановима тог одбора било је њихово оплакивање, пошто су их стално стављали на чело жртава бугарског окупационог терора.

Осврнимо се на националне осећаје лесковачке буржоазије.

Године 1909, после Анексионе кризе за време које су згртали милионе, лесковачки индустријалци широкогрудо су запошљавали бегунце из Босне и Херцеговине. Али, они то нису чинили из неког патриотизма, већ зато што их плаћају у бесцење. Кад се босански бегунци, запослени у текстилној фабрици Илића, Теокаревића и Петровића, „жале на казне и тучу, онда им ове патриоте безочно и изазивачки довикују: Идите и жалите се Фрањи“⁴⁴⁾ Кад су у питању паре, сваки патриотизам, сваки национални осећај престајао је да важи за лесковачке капиталисте. Године 1914 ласковачки индустријалци доводе из Турске Шиптаре штрајкбрехере да би своје раднике, Србе нагнали на уступање⁴⁵⁾. Колико је српским капиталистима њихов сопствени народ лежао на срцу може се закључити из чињенице да у то време у многим српским фабрикама није било браника на машинама. „Ове бранике фабриканти често пута поскидају са купљених машина па их баце или будзашто продају, само да не би још

⁴³⁾ Напомињемо да је од самог почетка бугарски терор најјаче бевнео у лесковачком и врањском крају. Нама изгледа да је то било повезано са ранијом комитском акцијом која је имала своју базу у Врању а добијала јачу финансиску подршку баш у самом Лесковцу. Касније, 1917 године отпочео је нови вал терора у вези са устанком у Топлици и Јабланици.

⁴⁴⁾ „Радничке новине“ бр. 129, 1909.

⁴⁵⁾ Димитријевић С.: Историја лесковачког радничког покрета, Лесковац, 1954, стр. 168—171.

и на њих плаћали увозну царину⁴⁶). Јасно је да су многи радници страдали услед незаштићених машина, али на то српски капиталисти нису обраћали велику пажњу, пошто су на рачун радничких живота и удова остваривали уштеде.

Кад је наступила ера балканских ратова, опет се показало право лице лесковачке ђифтарије и стварни садржај њиховог национализма.

За време док су хиљаде Срба гинули на фронтима, синови лесковачких индустријалаца извлачили су се од војне обавезе и ефективног учешћа у рату и остајали у фабрикама као обични радници „неопходни“ за производњу⁴⁷). За то време њихови очеви користе ратну коњунктуру да би напунили џепове. Они се не задовољавају масним војним лиферицијама, већ приступају и отвореној пљачки радника.

У време мобилизације многе лесковачке газде нису исплатили своје раднике. Пошто су храниоци породица били на фронту, они су намерно запошљавали женску и деју радну снагу, погоршали услове рада, и оборили наднице. За време рата, у лесковачким фабрикама су наднице биле смањене за читавих 25%, упркос знатном поскупљењу живота⁴⁸).

Јасно је да су у овако повољним приликама за њихово даље богаћење лесковачке газде биле најгрлатији националисти, који су, избегавајући фронт, певали славопојке *нашој храброј војсци*, и пунећи џепове, навелико причали, али само причали, о угњетеном српству и његовом ослобођењу.

Уопште узевши, лесковачке газде стално су истицале свој национализам, а исто тако и своју побожност. И једна и друга маска њихове нечовечности и издајства примала је понекад чудне облике. Милан Станојевић, социјалистички одборник из 1914 године, испричао ми је како су се буржоаски одборници тада енергично супротстављали предлогу социјалистичке организације о подизању болнице, предвиђајући подизање велике цркве из општинских буџетских средстава.

⁴⁶) Синдикални покрет у Србији 1911 до 1913 год. Београд, 1914, стр. 24

⁴⁷) Докуменат о избегавању војне службе од стране Владе Теокаревића објавили смо у Историји радничког покрета Лесковца и околине, Лесковац 1954, стр. 172.

⁴⁸) Димитријевић С.: Историја радничког покрета Лесковца и околине, Лесковац, 1954, стр. 138—143.

Влада Илић признао је у присуству привредног инспектора и секретара Радничке коморе, „да су за време ратова употребљавали женскиње на војни рад.“

Извештај Радничке коморе за 1912—13 год., Београд 1914, стр. 54.

Национална издајства лесковачких газда за време
Првог светског рата

Кад је избио Први светски рат, поново су настала златна времена за лесковачке капиталисте. Војне лиферације пљуштале су на све стране. Да би у потпуности искористили ову нову повољну прилику за своје богаћење, лесковачке газде нису презале ни од чега. Користећи ратно стање и потребу хитног снабдевања фронта, они су лиферовали војсци робу слабог квалитета, остварујући лоповске екстрапрофите.

Шта је све тада рађено, тешко је данас проценити. Па ипак, верна слика свега тога може се добити увидом у такозвану опанчарску аферу која је откривена у то доба.

Опанчарска афера била је најдрљавија афера предратне Србије. Откривена је за време Првог светског рата, од стране социјалистичких посланика интерпелацијом од 5-XI-1914 године. Тада створена анкетна парламентарна комисија утврдила је, да је од 212.153 пара опанака, који су излиферовани српској војсци, 145.037 рђавих и неупотребљивих. Опанци су били израђени од рђаве и труле коже, или пресовани од хартије. После неколико дана употребе, они су се распадали, а војници су на фронту остајали боси.

Мада су сва акта ове афере намерно уништена у току рата, основни подаци о њој су сачувани.

Главни лиферанти неисправних опанака била је породица познатих лесковачких индустријалаца Косте Илића и синова који су наступали било као појединци, било као фирма. Браћа Илић излиферовали су држави следећи број опанака:

Милан и Влада Илић	357.275 пари
„Коста Илић и синови“	793.295 „
Сотир К. Илић и Милан Стефановић из Смедерева	213.210 „
	<hr/>
	У свему 1.363.680 „

У ову суму ушли су само опанци излиферовани држави непосредно од стране браће Илић, али су изостављени сви они који су били испоручени посредним путем, преко њихових агената.

Подаци о овом великом злочину показују право лице лесковачких богаташа, истиниту слику о њиховом национализму, али они истовремено показују како су огромне биле зараде и код других лесковачких газда који су се навелико бавили војним лиферацијама и несумњиво исто тако подваљивали у њима.⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ Основни подаци о опанчарској афери изнети су у „Радничким новинама“ из тога доба којих за сада нема у комплекту. Наведене податке узели смо из брошуре Кацлеровића Трише: Милитаризам у Србији—афере

Шта је било са браћом Илић, који су издали отаџбину и задали српској војсци која се борила на фронту ударац у леђа? Апсолутно ништа. Буржоаски парламент саслушао је извештај анкетне комисије и читава се афера свршила на томе. На кривичну одговорност нису позвани ни лиферанти трулих опанака, ни корумпиране комисије које су их примиле, ни политички фактори који су прикривали злочин, држећи га у тајности.

У пролеће 1915 године држава је закључила са Владом Илићем нове уговоре о лиферацији. Радило се о лиферацији од око пола милиона пари војничког рубља и лиферацији летњег одећа за војску⁵⁰).

и скандали у војсци—Београд, 1952, стр. 47—56.

Ради упознавања читалаца са методама помоћу којих су лесковачки индустријалци куповали своје саучеснике, наводимо још један Кацлеровићев податак.

„Баш кад се откривала ова опанчарска афера, фирма Косте Илића и синова, из Лесковца, послала је администрацији наших „Радничких новина“ у Нишу један свој рекламни оглас да се оштампа у листу. Наравно са планом Ова фирма, чија су недела баш „Радничке новине“ најбеспштедније већ годинама нападале, хифтински је рачунала да ће слањем огласа запушити уста „Радничких новина“. Администратор нашег листа, не знајући о којој се фирми ради, примио је оглас и наплатио га. Али кад смо за ово сазнали још пре но што је оглас штампан, ми смо у 51 броју „Радничких новина“ упутили овој фирми овакву писанију: Поштеној фирми Коста Илић и синови, Лесковац.—„Јуче је администрација нашег листа примила од вас на штампање један оглас и наплатила га. Другови из администрације нису ни знали да то примају оглас прослављене куће Илића која је почела тећи своју славу у Српству зверском експлоатацијом слабих и незаштитених радница и деце у Лесковцу, а завршила је лиферовањем трулих опанака српским војницима, баш онда, кад су ти војници својим грудима бранили имовину и капитал вас дембела и вама сродне братије. Ми тај ваш оглас нећемо штампати, а новац вам враћамо натраг. Ми штампамо огласе трговачких радњи, али ми не рекламирамо лоповске комисије и разбојничке банде као што је то ваша фирма. Место тога, рекламираћемо вас бесплатно у нашим уводним чланцима. То ће бити сутра, прекосутра. Читајте чланке о срамној опанчарској афери у којој сте ви играли главну улогу.“

⁵⁰) Поводом тога објавиле су „Радничке новине“ следећи чланак

ЈОШ ЈЕДНА ЛИФЕРАЦИЈА Лопови ликују

Ово што се последњих дана ради, премаша моћ човековог уображења. Чујте само:

Откривене су страховите злоупотребе са лиферацијом опанака. И шта мислите да је урађено или бар рађено? Ништа. Остало је све на штампаном извештају Скупштинске Анкете, на нашим чланцима и на револту целе земље. Иначе ствари су остале сасвим непромењене.

Скупштина се није састала, и не мисли се још за дуго састајати, јер се ње ништа не тиче извештај и рад њене анкете.

Лопови се и даље сербез шетају и шире по земљи Србији. Шта више, њима се стварају све могућне удобности и пријатности: пуковнику Душану Поповићу, начелнику економског одељења министарства војног и

Социјалистички посланици протестовали су у парламенту против ових лиферација⁵¹).

Да би умирили јавно мњење револтирано услед опанчарске афере, и да би показали свој национализам, Илићи су тада приложили велике суме новаца у добротворне патриотске сврхе. Тај њихов лицемеран гест исмејао је познати социјалистички новинар Душан Поповић у „Радничким новинама“ у познатој хумористичкој рубрици „На брзу руку“:

„Велики добротвори

Поштена фирма Илић, Теокаревић и Петровић из Лесковца приложила је фонду за сирочад погинулих официра 10 000 динара, и тако постала њихов велики добротвор. Сви јутрошњи буржоаски листови опевају у трогателним и срцепарајућим фразама ту њихову издашност, несебичност, бољећивост, једном речи: „крипос, липос и богољубнос“ како би то рекао онај из Бакоње Фра Брне. У исти мах, ти листови позивају и нас да се на њих угледамо.

Хе, драга господо: дајте и нама неку лиферацију румунских опанака, или бар летњег одела за војску, па после колај работа: можемо и ми постати „велики добротвори“.

Јер, у данашњем друштву, да би човек био велики добротвор, треба прво да буде велики лопов...

Било је, додуше, великих лопова који ипак нису били велики добротвори; али је врло тешко наићи на великог добротвора који пре тога није био велики лопов...⁵²).

Када је много касније поведена кривична истрага поводом опанчарске афере која је по речима народног посланика Шкорића изреченим у Народној скупштини 30 марта 1918

покровитељу ових лоповлука, дато је тромесечно осуство. Сотире Илићу, једном од главних лифераната, учињене су све олакшице за пут до Атине, Сретен Сретеновић, други лиферант, изволео је, у друштву са једним Јеврејином такође лиферантом отштетати до Букурешта

Охраброви немарношћу Скупштине и предусретљивошћу Министарства и осталих административних власти, лопови су, разумевши ситуацију, и кујући гвожђе још док је вруће, отишли и један корак даље.

Влада Илић, такозвани индустријалац, уствари коњушар из Београда, (С. Д.: „Радничке новине“ називале су га тако због његове тркачке ергеле) најпоқваренији и најодвратнији од свију ових протоколисаних ајдука, отишао је, као најдрскији још један корак даље. Он је поднео молбу Министарству Финансија, да му оно, с обзиром на његове заслуге за отечество, даде шест стотина хиљада динара злата за сребро — да би вршило сличне операције са државом:

Не знамо да ли му је молба већ усвојена.“

Износечи податке о новим лиферацијама, лист закључује.

„Може ли се више и дрскије пркосити јавном мњењу и овоме народу? И имају ли та господа по министарствима мозга и стида?...“ („Радничке новине“ бр 66,7-III-1913).

⁵¹ Кацлеровић: Милитаризам... стр 49—50.

⁵² „Радничке новине“ бр. 167, 21-VI-1915.

године била „једна од најболнијих живих рана на српском државном организму од заснивања Слободне Србије до данашњег дана“ један од главних лифераната, Влада Илић који је био под кривичном истрагом не само да је пуштен на јемство већ је одлуком Министарског савета ослобођен војске и упућен на рад у Трговачку комору. Касније био је са Крфа послат у Париз, где је постао потпретседник српске индустријске коморе. Одатле је слат и у Лондон у некаквој мисији. Све се ово дешавало за време споменуте истраге, што указује на њену озбиљност^{52а)}.

Влада Илић, тај „еминентни претставник текстилне индустрије у Србији“, како га назива Споменица ослобођења Лесковца, човек који је имао истакнуту улогу у опанчарској афери, постао је један од најуваженијих грађани труле Југославије.⁵³⁾

За цео српски народ друга половина 1914 и 1915 година биле су врло тешке. Српски војници крварили су на фронту одбијајући херојски нападе аустроугарских инвазионих армија све до ујесен 1915 године. Како су на све то гледали лесковачки индустријалци може се видети из Извештаја управног одбора Првог лесковачког А. Д. за прераду кудеље и лана, који је поднесен X збору акционара одржаном 22.X-1920 године. У Извештају се каже: „1915 година је требала бити прва година која нам је требала дати лепих резултата, јер су велике државне лиферације биле у изгледу а за које смо се били припремили, но као што вам је познато 22 октобра исте године настала је катастрофа.“ Читаоци ће схватити о каквој се катастрофи ради. За индустријалце је окупација заиста била велика катастрофа — јер су престале војне лиферације. Да ње није било где би им био крај?

Све до окупације лесковачки капиталисти гледали су на рат само кроз призму богаћења. За многе од њих појам ратних страхова био је сасвим туђ. Војне операције све до јесени 1915 године вођене су на северу а највећи део лесковачких газди и њихових синова није ни учествовао у борбама. Један њихов део седео је у позадини. Неки су били проглашени за неспособне од стране корумпираних комисија, други су служили војску у интендатури куда су доспели протекцијом.

^{52а)} Кацлеровић Т: Милитаризам... стр. 54; Стенографске белешке Народне скупштине на Крфу од 12/II—14/IV 1918 стр. 145—7.

⁵³⁾ У њој је он био претседник Индустријске коморе. Године 1935, 5 јануара, дошао је на положај претседника Београдске општине на коме је остао до јесени 1939 године. У говору који је приликом његовог одласка одржао нови претседник Београдске општине, овај је истакао нове путеве „које је г. Влада Илић утро“... руководећи се „вишим интересима наше престонице и наше земље.“ У то време управа београдског сајма решила је да се биста Владе Илића постави на улазу индустријског павиљона. (Београдски привредници Влади Илићу, стр. 21—2,27).

Добар део учествовао је у војним лиферацијама. Лиферације су биле не само средство за богаћење, већ истовремено и најпогоднији начин да се појединци извуку са фронта. Да су појединци ослобађани војне дужности у вези са лиферацијама види се из записника који је начињен приликом саслушања Милана Илића а у вези са опанчарском афером. У том записнику он каже: „Војни сам обвезник, резервни наредник у I пешад. пуку. Ослобођен сам те дужности, као индустријалац, лиферант рубља за војску, шаторских крила и опанака.“⁵⁴) Што би рекли Лесковчани, дупла корист: ем чуваш главу, ем млатиш паре.

Шта су радили лесковачки богаташи после окупације Србије од стране непријатеља?

Они који су се повукли са српском војском великим делом су дезертирала са фронта.

На списку лица која су оглашена за војне бегунце, објављеног од стране Српске регрутне комисије, у Атини, 28 јуна 1916 године, под бр. 536, налазимо многе познате лесковачке газде.

На том списку налазе се следећи Лесковчани:

1. Ђорђе Ђорђевић	трговац из Лесковца
2. Горча Поповић — Јоргаћевић	” ” ”
3. Јосиф Јовановић	” ” ”
4. Перз Ђорђевић	” ” ”
5. Милан Поповић	” ” ”
6. Александар Чуљковић	” ” ”
7. Јован Јовић	” ” ”
8. Јања Ристић	” ” ”
9. Алекса Ђорђевић	” ” ”
10. Петар Поповић	индустријалац ” ”
11. Александар Ђорђевић	” ” ”
12. Ђока П. Јовић	фабрикант ” ”
13. Петар Јовић	” ” ”
14. Алекса Јовић	” ” ”
15. Прока Копе Митровић	трговац ” ”
16. Јоца Станковић	” ” ”
17. Димитрије Марјановић	” ” Власотинца

(Солунски лист на српском језику „Велика Србија“ бр. 108,27 јули 1916).

Међу наведеним трговцима сусрећемо познате лесковачке индустријалце, напр. Ђорђа, Петра и Алексу „Кукара“, Милана и Петра „Тонкића“, Јосифа Јовановића, Александра Чуљковића и др.

⁵⁴) Извештај анкетног одбора Народне скупштине за преглед лифероване обуће за војску, Ниш 1915, стр. 61.

Ако оставимо на страну сломенутог Власотинчанина, видимо да су лесковачки трговци и индустријалци претстављали 25,4% тј. преко $\frac{1}{4}$ свих тада проглашених војних бегунаца.

Лесковачка буржоазија издавала је отаџбину сваком приликом кад су јој њени класни интереси то налагали, али ни једна њихова издаја није била тако отворена као ова *масовна дезертирања лесковачких газда са Солунског фронта*.⁵⁵⁾

Ни извесне лесковачке газде које су остале у окупираној Србији нису се боље држале. Док су многи поштени Лесковчани, међу којима је било и трговаца и других имућних људи, одбијали сарадњу са окупатором и били изложени прогонима и малтретирању, а неки од њих и побијени, један део лесковачких богаташа, да би се додворио бугарским властима, покренуо је акцију за прикључење Лесковца „мајци Бугарској“. У том циљу потписивана је и послата Бугарима једна претставка.⁵⁶⁾

Мада су појединци потписали ову претставку из страха, пошто је одбијање потписа несумњиво садржавало извесне опасности, многи угледни а и поштени Лесковчани нису је потписали. Бугари су успели да сакупе само 130 потписа.

Интересантно је да се на тој претставци налазе потписи неких познатих лесковачких експлоататора и буржоаских политичара, на пример каснијег председника лесковачке општине Михајла Буринчића, који је у то време навелико трговао с Немцима, познатих зеленаша Проке Тасића и Стеве Живковића „Богојевачког“ и др. Разуме се, ти су потписи бугаризирани, Михаил Буринчев, Прокоп Тасов и сл.⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Напомињемо, да је овај број листа сачувао непознати лесковачки војник, који је 3 августа 1916 године лежао рањен у солунској болници бр. 5, што се види из његове белешке на ивници споменутих новина. За време бивше Југославије он о томе није могао да говори. Па ипак, дошло је време да и ова ствар понова изађе на видело.

⁵⁶⁾ Текст претставке гласи: Км Вас, Господин Генерале, като врховен претставител на властта в цето Моравско, срдечен поздрав и покорна молба да се застите за нашите чисто блгарски народни чувства и желанија, които с в плна хармонија с онези чувства и желанија на целија блгарски народ. Нека борбите на нашите башти, деди, в миналото блат гаранција, че ние не можем да живеем свободен национален и политически живот, ако не блат присединени км мајка Блгарија, и ако не живеем в нејните предели, с којато ни сврзват както миналото, така и бдештето. Молим Ви, Господин Генерал, вземете в зштита нашите чувства, којито сме готови да подржаме пред всекиго и в всичко, като нај-скпо за нас.

Да живее велика и обелинена Блгарија.

Да живее Н. В. Царја.

Да живее блгарското војинство и блгарскија народ.

⁵⁷⁾ Напомињемо да је Михајло Буринчић, тај велики патриота, који је претходно пропаа на више општинских избора, постављен указом за претседника лесковачко општине после прокламовања Шестојануарске дик-

У време окупације одиграла се и такозвана *Аеројланска афера*. Неки трговци из Ниша и Лесковца узели су иницијативу и дали велике прилоге за куповину једног аероплана намењеног бугарској војсци, који је требао да носи име „Моравски орел“. У вези са том издајом, осуђен је после ослобођења познати лесковачки спекулант и извозник кудеље и ужарије Дика Дунђеровић.

Кад је дошло ослобођење на бајонетима српских и савезничких војника, лесковачке газде поново су прегнуле свим својим снагама на згртање богатства. Тешка политичка и привредна ситуација, ненародни режим, земља опустошена ратом, заробљена стоваришта ратног материјала, све је то пружало нове, допунске могућности за остварење профита. Овога пута ми се нећемо задржати на чињеници како су лесковачке газде искористиле беду народа у своје грамзиве сврхе, ми ћемо се осврнути само на два вида њиховог богаћења, на коришћење ратне штете и на афере са ратним пленом.

Док је обична раја настрадала у рату примала на рачун ратне штете само обвезнице, које су се продавале у бесцење, лесковачки индустријалци добијали су, као накнаду за њу, фабричке машине и сировине. При томе не треба заборавити да су они спекулисали са висином пријављене ратне штете.

Почетком 1923 године избила је у јавност једна од крупнијих и најзамршенијих афера наше привредне историје, *Афера са ратним пленом*. Већи број одговорних и приватних лица причинио је држави велику штету организујући и учествујући у крађи и неисправној купопродаји ратног плена затеченог на бојишту на територији Македоније, непосредно после Првог светског рата. Упркос чињенице да је ова афера дуго заташкавана, Главна контрола поднела је годину дана касније свој извештај из кога се види да је покрадено, неправилно продато и извезено са територије данашње Македоније ратног материјала у вредности од 26.457.399 динара. Међу инкриминисаним лицима налазе се: 1) Ђорђе Цакић и Алекса Граочанкић, трговци из Лесковца који су оштетили државу са 2.778.200 динара 2) Ђорђе Цакић, Димитрије Илић и Милутин Ћелић, трговци из Лесковца који су нанели штету од 509.000 динара 3) Кукар и Јовић, индустријалци из Лесковца који су криви за пљачку у износу од 1.250.525 ди-

татуре. Тај исти Буринчић био је и у делегацији Лесковчана која је за време прве окупације носила венац умрлој бугарској краљици Елеонори.

Подаци о овој „патриотској“ акцији узети су из „Лесковачког гласника“ бр. 41—4, 1933 године.

ара 4) Ђорђе Стојановић, трговац из Лесковца за штету у износу од 74.500 динара итд.⁵⁸⁾

Са овом афером дошли смо до времена Обзнане, али се тиме не закључује и укупна листа националног издајства левковачке буржоазије. Овим се само завршава једно жалосно поглавље у историји њихових злочина и нечовечности.

Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ

⁵⁸⁾ Политика 5-II-1924.

Како се даље развијала ова афера није нам познато. Засад се ограничавамо на цитирање споменутог извештаја Главне контроле.